

**И.АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК:372.881.1:811(575.2)(043.3)

Шаршеева Камиля Каныбековна

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН
ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШУУСУ ЖАНА АНЫН
АСПЕКТУАЛДЫК МААНИЛЕР МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манастану жана лингвистика институтунун лингвистика кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Мусаев Сыртбай Жолдошович**
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын академиги

Расмий оппоненттер: **Садыков Ташполот**
филология илимдеринин доктору, К.Карасаев
атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы
кафедрасынын профессору

Абдиев Таалайбек Камбарович
филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк
«Манас» университетинин түркология бөлүмүнүн
доценти

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университети, кыргыз тили илими
кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Ленин
проспектиси, 331.

Диссертациялык иш 2022-жылдын 31-мартында саат 14:00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек ш. И.Раззаков, көчөсү, 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И.Раззаков, көчөсү, 51А) жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспектиси, 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 28-февралында жөнөтүлдү.

Д 10.22.644 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Каратаева С. К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Азыркы учурда тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири тилдик системалардын функциялануу механизмин изилдөө болуп саналат. Функционалдык-семантикалык категориялардын байланышы семантикалык негизге ээ, б.а., жалпы семантикалык компонентке таянат. Чак (убакыт) маанисинин катышына карата, түр жана таксис, ошондой эле чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту кошууга болот. Мындай маанилер жалпы чак (убакыт) идеясын көрсөтүүдө ар түрдүү маанилердин өзүнчө түшүнүлүүсү болуп эсептелет. Чактык маанилерде бул жалпы идея кыймыл-аракеттин кандайдыр бир чактык планга кошулуусу катары көрсөтүлөт, сүйлөп жаткан учурга карата, тагыраак айтканда, сүйлөөчүнүн сүйлөө учуруна карата болгон катышын билдирет.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясын мазмундук планда алганда төмөнкү карама-каршылык жөнүндө сөз болот: кыймыл-аракеттин бекитилишин М.: *Мен бүгүн 9дан 12ге чейин иштедим*, кыймыл-аракеттин убакыттын конкреттүү учуруна бекитилишин көрсөтөт; *Мен күнүгө иштейм* кыймыл-аракеттин абстракттуу маанисине белгисиздик маанисине, карама-каршы коюлушу.

Арийне, биз кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу/локалдашпоосу семантикалык категориясын уюшулуу каражаттарын башка тилдердегидей эле, этиштин түр-чактык категориялары, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы, бышыктоочтук детерминанттар ж.б. карап чыгууну зарыл деп эсептейбиз. Кыргыз тилинде түр категориясы жок деп эсептелгендиктен, бул теманы тереңдетип кароону туура деп таптык, ошондуктан түр категориясынын изилдениш тарыхын жалпы тил илиминде, түрк тилинде жана кыргыз тилинде изилденишин карап чыктык. Арийне, кыргыз тилинин, жалпы эле түрк тилдеринин грамматикасы аналитикалык каражаттар аркылуу ырааттуу түзүлүшкө келип тургандыгын танууга болбойт. Башкасын жөн койгондо да (айталы чак, жак, ыңгай, жөндөмө) түр категориясынын жасалышында синтетикалык дагы жана ошондой эле аналитикалык жол менен жасалышын белгилебей коюуга болбойт. Тилдин өз табиятындагы ушу кырдаал жана кыргыз тил илиминде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулуу каражаттарын, анын аспектилик маанилерин ачып көрсөтүү сыяктуу илимий-теориялык да жана ага негизделген практикалык маселелеринин алиге чейин атайын иликтенбегендиги аталган проблеманын актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манастаануу жана

лингвистика институтунун лингвистика кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин материалында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияларынын маңызын, каражаттарын, ошондой эле сүйлөм структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун ар кандай категориалдык аспектуалдык маанилери, алардын өз ара аракеттешүүсү мүнөзүн системалуу түрдө изилдөө ишибиздин негизги максаты катары эсептелет.

Изилдөөнүн максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер коюлду:**

1) Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу маселесинин жалпы жана орус тил илимдеринде изилденишине, андагы илимий адабияттарга токтолуу аркылуу ишибиздин теориялык базасын негиздөө;

2) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын негизги уюштуруучу каражаттарынын бири болгон этиштик түр категориясынын жалпы жана орус тил илимдеринде жана ошондой эле түрк тил илиминде, кыргыз тилинде изилдениш абалына, алардагы тенденциялуу көз караш-концепцияларга жана илимий адабияттарга сереп жасоо;

3) чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясын кырдаалдардын темпоралдык-аспектуалдык мүнөздөлүшү, жана анын башка темпоралдык маанилер менен болгон байланышы катары талдоо жүргүзүү;

4) кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугуна тиешелүү болгон адаттуулук, убакыттык жалпылык жана жөнөкөй кайталануучулук маанилерин карап чыгуу жана алардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу;

5) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын функционалдык семантикалык талаасын теориялык жактан маңызын аныктоо;

Изилдөө ишибиздеги теориялык **жаңы натыйжаларга** 1) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясынын маанисинин каралышы; 2) кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категорияларын уюштурган тилдик каражаттарды изилдөөнүн, аларды классификациялоонун теориялык негиздеринин аныкталышы; 3) изилдөөгө алынып жаткан семантикалык категориялар функционалдык-грамматикалык өңүттөн каралып, конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланышы кирет.

Иштин практикалык мааниси. Илимий талдоонун натыйжасында алынган теориялык ой-толгоолор менен жоболор келечекте функционалдык грамматиканын бир тармагы катары морфологиялык семантиканын деңгээлинде сүйлөм чегинде темпоралдуу-маанилүү жана аспектуалдуу маанилүү компоненттерди, сүйлөмдүн семантикасын ачып көрсөтүү менен байланышкан. Ошону менен эле бирге диссертациянын материалдарын кыргыз тилинде убакыттык мамилелердин маселелерин кароодо, кыргыз тилинин теориялык грамматикасы боюнча лекцияларды окууда, морфология жана синтаксис боюнча атайын семинар, атайын курс боюнча сабак өтүүдө, ошондой эле студенттер, аспиранттар үчүн окуу-методикалык окуу куралдарын иштеп чыгууда пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу түшүнүктүк гана категория болбостон, семантикалык дагы категория болуп эсептелет. Анткени бул категориянын жасалышы кыргыз тилинде бир катар лексико-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашат.

2. Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулушунда ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар колдонулат, андыктан тилдик ал каражаттар функционалдык-грамматикалык аспектиден изилдениши шарт.

3. Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, актионсарттык көрсөткүчтөр – кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, аткарылуу ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулат.

4. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мүнөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттан тышкаркылык аспектуалдык маанилери, ошондой эле кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланышат.

5. Мейкиндик кырдаалдарынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга жана чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын ар бир айтымдын сөзсүз түрдө боло турган маанилүү компоненти катары каралат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Убакыттагы жагдайлардын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясына карата колдонулган тилдик каражаттарды изилдөө багытындагы жалпы тил илиминдеги теориялык негиздер менен илимий концепцияларды талдоо аркылуу чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык

маанилеринин кыргыз тилиндеги айрым тил каражаттарын функционалдык-грамматикалык өнүттөн изилдениши автордун жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Эмгектеги негизги маселелер Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинде өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп талкууланды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 11 макала жарыяланып, анын ичинде Кыргызстанда РИНЦ системасында индекстелүүчү журналдарда 8 макала жана чет элдик мезгилдик илимий басылмаларда (РИНЦ) 3 макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү – 174 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ыкмалары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бап «**Түр категориясынын изилдениш тарыхы**» деп аталып, бул бапта түр категориясынын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениш ал-абалы иликтенип, алардагы көз караш-тенденцияларга жана илимий адабияттарга сереп салынат.

1.1. Аспектуалдуулук, аспектуалдык мамилелердин мааниси жана типтери. Жалпы тил илиминде кеңири колдонулган Aktionsart (способы протекания действия) термини швед окумуштуусу С.Агрелл тарабынан 1908-жылы «түр» (Aspekt) терминине карама-каршы коюу максатында киргизилген. XX кылымдын 20-30-жылдарында «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы түшүнүгүнүн андан ары изилденүүсүндө түр категориясынын грамматикалык мүнөзүнүн так иштелип чыгышында олуттуу ролду ойнойт [Кошмидер 1929; 1934]. Этиштик түрдү грамматикалык категория катары жана кыймыл-аракеттин өтүш ыкмасын өзүнчө лексикалык категория катары так ажыратуу Б.М.Балин (1969), Ю.С.Маслов (1959) К.Шёниг(1984) тарабынан жүргүзүлөт.

Аспектуалдуулук талаанын компоненттери орус тил илиминде кеңири изилденген. Бул тармакта орус тилинин аспектологиялык жактан изилденишине чоң салым кошкон окумуштуулар А.В.Бондарко (1971; 1980; 1983; 1987; 1990; 1996; 2002,) Ю.С.Маслов (1965; 1978; 1984; 2004), А.М.Пешковский (1956), А.А.Потебня (1941; 1958), Б.А.Серебренников

(1960; 1963), А.М.Шелякин (1977; 1983) ж.б. атап өтүүгө болот. Аты аталган окумуштуулардын пикиринде, орус тилинин аспектуалдык системасынын татаалдыгы, анын башка системалар менен өзара аркеттешүүсүнүн көп түрдүүлүгү менен шартталарын баса белгилешет.

Ю.С.Масловдун пикиринде кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүн билдирүүдө ар кандай денгээлдеги тилдик каражаттар аркылуу уюшуларын белгилеп, түр менен кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын бириктирген өзгөчө функционалдык-семантикалык категориянын бар экендигин маалымдайт. Ошону менен катар бул категория аспектуалдуулук деп аталышы мүмкүн деп белгилейт [Маслов, 1967:49]. Демек, этиштин түр категориясы жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы аспектуалдуулуктун ар кандай категориялары болуп эсептелет. Бул категориялардын карым-катышы өзгөчө функционалдык-семантикалык категорияны – аспектуалдуулукту түзөт.

Ал эми А.В.Бондарконун берген аныктамасына ылайык, аспектуалдуулук категориясынын мазмуну болуп кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү эсептелет, ал эми анын жасалышы морфологиялык, сөз жасоочу жана сүйлөмдөгү кээ бир синтаксистик элементтердин жана лексикалык каражаттардын катышуусу аркылуу уюшулат [Бондарко, Буланин: 1967, 50]. Тигил же башка маселелер боюнча көз караштардын дал келбөөсү, түр категориясынын аныкталышында кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын түшүнүүдө бирдиктүүлүктүн жоктугу байкалат. Убакыттагы кыймыл-аракеттин өтүшү көп тилдерде түр категориясы аркылуу берилет, ошону менен катар ар түрдүү тилдерде бул маанилер ар кандай конкреттештирилет.

1.2. Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук семантикалык маанисин уюштуруучу негизги каражаттардын бири этиштин түр категориясы эсептелет. Андыктан бул бөлүмдө түр категориясынын жалпы тил илиминде теориялык багыттары боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар А.А.Потебня (1941, 1958, 1977), А.А.Шахматов (1957), А.Мазон (1914), Ф.Ф.Фортунатов (1956), Л.Размусен (1891), А.М.Пешковский (1956), В.В.Виноградов(1947) ж.б, славян тилиндеги этиштик түрдүн жалпы теориясын иштеп чыккан окумуштуулар А.В.Исаченко (1960), Ф.Копечный (1962), Э.Кошмидер (1934; 1962; 1965), Е.Кржижкова (1958), П.С.Кузнецов (1966; 1975;1982) сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин атап өтүүгө болот.

1.3. Түр категориясынын түркологияда изилдениши. Этиштик түр категориясынын жалпы түркологияда изилдениши орус тил илиминдеги түр категориясын изилдөөдөн айырмаланып, бирдиктүү ойдун жоктугу менен белгиленет. Түрк тил илиминин тарыхында этиштик түрдүн табиятын түшүнүүдө жана чечмелеп берүүдө окумуштуулардын арасында чаташкан ой-

пикирлердин орун алуусу байкалат, бул анын орус жана славян үлгүсүндөгү түр категориясына окшобогондугу менен түшүндүрүлөт. Түр категориясы түрк тилдеринде татаал маселелердин бири болуп эсептелет. Бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын арасында түркологияда этиштик түр боюнча карама-каршы пикирлердин орун алып жаткандыгы байкалат. Түр категориясына арналган атайын түркологдордун Координациялык кеңешмеси (1956-жылы) өткөрүлгөн. Кеңешмеде түрк тилдериндеги түр категориясы биринчи жолу көп кырдуу илимий талкууга алынган. Талкуунун жыйынтыгында түрк тилдеринде түр категориясы бар, бирок анын жасалышы башка тилдерден, маселен орус жана славян үлгүсүндөгү тилдеринен айырмаланат деген тыянакка келишет. Атайы илимий предмет катары изилдөө жүргүзүшкөн окумуштуулардын катарына Н.И.Ашмариндин (чуваш) (1923), Н.К.Дмитриевдин (башкыр) (1940; 1948; 1968), А.А.Юлдашевдин (башкыр) (1955; 1965), А.Боровковдун (уйгур) (1935), В.А.Ганиевдин (татар) (1963), Д.М.Насиловдун (өзбек, алтайлыктардын) (1976; 1978; 1989), А.Н.Кононов (өзбек) (1956; 1960), Н.Оралбаева (казак)(1971), Д.Бердыев (түркмөн) (1960), М.Содикова (өзбек) (1975), ж.б. окумуштууларды киргизүүгө болот.

Жалпы түркологияда түр категориясын изилдөө узак мезгилден бери эле жүргүзүлүп келе жаткандыгына карабастан, түр категориясын изилдөөдө бирдиктүү көз караштын жоктугу байкалат. Көпчүлүк учурда түр категориясы менен кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын туюндурган сөздөрдүн чегин так ажыратуу, мындай грамматикалык форманын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө өндүү бир катар маселелер бүгүнкү күндө да актуалдуу татаал, масштабдуу маселе экендигин айгинелейт.

1.4. Түр категориясынын кыргыз тил илиминде изилдениши. Кыргыз тил илиминде түр категориясынын изилдениши нормативдүү грамматикада үзүл-кесил каралып келген. Атап айтсак Б.Орузбаева (1958), С.Давлетов, С.М.Кудайбергенов (1980), А.Карыбаев, Б.Касымова(2001) сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде теориялык негиздер берилген. Кыргыз тил илиминде түр категориясына алгачкы теориялык негиз берген Б.Орузбаеванын «Этиштин түр категориясы» (Азыркы кыргыз тили, 1958) деген өзүнчө бөлүмүн көрсөтүүгө болот. Окумуштуу этиштин түрлөрүнүн атайын көрсөткүчтөрү болбогондуктан, анын өзгөчөлүгү (кыймыл-аракеттин бүткөн, бүтпөгөндүгү, кайталангандыгы, капысынан тез болгондугу же демейкилиги ж.б. көбүнчө этиштердин лексикалык маанисинен жана негизги этиштерге ар кандай көмөкчү этиштердин айкалышып колдонулушунан белгилүү болуп тургандыгын белгилейт. Түрк тилдеринде (анын ичинде кыргыз тилинде да) этиштин түрлөрү айрым учурда чак категориясы менен

окшошуп келет деп түр категориясынын уюшулушу боюнча алгачкылардан болуп түшүнүк берет.

Кыргыз тилинде түр категориясына атайын арналган илимий эмгек А.Карыбаев жана Б.Касымованын «Средства выражения видовых значений глагола в кыргызском языке» [Карыбаев, Касимова, 2001] аттуу эмгегин атап көрсөтүүгө болот. Окумуштуулар түр категориясына кеңири изилдөө жүргүзүшүп, кыргыз тилинде этиштин түр категориясы синтетикалык жана аналитикалык жолдор менен уюшуларын белгилешет. Негизги этиш сөзгө - **а,-е, -й, -ып** формасындагы чакчыл мүчөлөр, чак категориясын уюштуруучу мүчөлөр жана **жат, тур, отур, жүр** көмөкчү этиштеринин айкалышуусу аркылуу, жөндөмө мүчөлөрү жана тактоочтордун катышуусу менен уюшуларын баса белгилешет.

«**Изилдөөнүн материалдары жана методдору**» деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объектиси жана предмети, ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана методдору жөнүндө сөз болот.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын уюштуруучу тилдик лексико-грамматикалык каражаттар.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилиндеги айтымдардагы локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун мазмуну, этиштик сүйлөмдөрдүн семантикалык типтери.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Изилдөөбүздүн методикалык негизи 3 этапты камтыйт: 1) фактылык материалдарды көркөм адабияттардан издөө, жыйноо жана берген маанилерине карата бөлүштүрүү; 2) фактыларды топторго бөлүштүрүү, мында убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/ локалдашпоочулугу семантикалык категориясынын уюштуруучу тилдик каражаттар эске алынды; 3) фактылык материалдарды сыпаттап жазуу, талдоо этиштин морфологиялык категорияларын изилдөө менен байланыштуу каралды. Колдонулган семантиканы баяндап жазуу үчүн чактык маанини туюндурган контекстуалдык жана компоненттик анализдин ыкмалары кирет, ошондой эле илимий сыпаттама, баяндама, структуралык анализ, топтоо өндүү методдор пайдаланылды.

Изилдөө ишибиздин материалдары катары белгилүү кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынан кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясы катышкан сүйлөмдөр алынып, аларга талдоо жүргүзүлдү. Кыргыз тилинде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин уюштуруучу негизги каражаттардын бири катары референттик субъектини карап чыгабыз. Тексттик факты материалдарды талдоодо чактык

локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилери үчүн референттүү жана белгисиз-референттүү субъектинин катышуусу маанилүү болуп саналат. Айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин ишке ашыруу үчүн зат атоочтун конкреттүүлүгү же жалпылыгы белгилүү ролду ойнойт, башка терминология менен айтканда, айтымдын субъектиси деп кароого болот. Конкреттүү субъекти менен айтымдарда кыймыл-аракет конкреттүү мүнөзгө ээ, башкача айтканда, белгилүү учурда ишке ашат, бул аны убакыттагы локалдашкан катары квалификациялоого негиз берет. Мисалы: *Ал кечээ үйүнө кеч кайтты* (К.Б.). *Бүгүн жаздын келет-келети Нурбекке өзгөчө айкын сезилди* (Ч.А.) *Ал азыр бул жерге Кулчуңбайды ээрчип келди* (К.М.). Жогоруда келтирилген мисалдарда чактык локалдашуучулукту көрсөтүүчү *кечээ*, *азыр*, *бүгүн* темпоралдык маркерлердин болушу менен шартталат.

Референттүү дагы жана ошондой эле белгисиз-референттүү субъектини дагы тактоочу темпоралдык жана мейкиндик маркерлер менен биргелешип бардык айтымды убакыттагы локалдашкан катары мүнөздөйт, кырдаалды кабыл алууда конкреттүү кылып көрсөтөт.

Адаттуулук (узуалдуулук) семантикалык маанисин көрсөтүү үчүн, анын негизинде сүйлөп жаткан адамдын же ал көрсөткөн адамдар тобунун тажрыйбасын жалпылоодо конкреттүү да, ошондой эле жалпыланган субъект дагы болушу мүмкүн. Мисал: *Арийне ар бир бала бул жарык дүнүйөнүн жыргалын-кууралын өзүнчө кабыл алып, өзүнчө көнүгүп жетилет* (Т.С.). *Хан сарайдагылар сый-сыпатты жакшы билишет* (Т.К.).

Үчүнчү бап «**Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу**» деп аталат да, иштин теориялык маселелерине арналат. Атап айтканда, семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү, анын изилдениши, чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун функционалдык системалык талаасы, чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук семантикалык категориясынын бири-биринен болгон айырмачылыктары өңдүү теориялык маселелер жөнүндө сөз болот.

3.1. Семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү. Ишибиздин бул бөлүмүндө кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу темасынын тилде изилдениши каралды. Убакыттагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселеси салыштырмалуу жаңы болуп эсептелет. Кыргыз тилинин материалынын негизинде чактык локалдашуучулук темасына арналган бир дагы эмгек жок. Орус тилинин материалында функционалдык-семантикалык аспектиден А.В.Бондарконун (1971: 7, 13-14, 35, 69-112, 177-178, 197-223; 197-223; 237; 1984: 500-502; 1984: 500-502; 1984: 500-502; 1987: 210-221), Ю.С.Масловдун (1965: 64-65; 1967:

49-51; 116-117; 1978: 5-6), И.П.Иванованын (1961: 77-79), И.Н.Смирновдун (1996: 94; 2000: 135; 2001: 14) эмгектеринде иликтөөгө алынган.

Чактык локалдашуучулук кубулушу тууралуу изилдөөлөр поляк жана түрк тилдеринде Э.Кошмидерге [Кошмидер,1962: 131] жана армян тилинде Н.Козинцевага таандык. Башка түрк тилдеринин ичинен кумык тилинин материалында И.Дж.Байтувганова кандидаттык диссертациясын коргогон.

Э.Кошмидер өз алдынча мазмундуу категория катары чактык локалдашуучулук (Zeitstellenwert) оппозициясын биринчилерден болуп бөлүп караган. Чактык локалдашуучулук Э.Кошмидер тарабынан «убакыттык карым-катыштагы» башка компоненттерди аныктаган категория катары аныкталуу менен убакыт учур, өткөн жана келер чактардын байланыштуулугу катары баяндалат [Кошмидер, 1962: 131].

Атайын адабияттарда Л/ЛП семантикалык категориясы этиштин түр-чактык формаларынын функциялануусун изилдөө менен байланыштуу каралган. Убакыттагы жагдайлардын локалдашкан жана локалдашпаган маанилерин бөлүп кароо жана аныктоо бирдей эмес.

Э.Кошмидер түр-чактык формаларды аныктап чыгуу үчүн жогоруда белгиленген карама-каршылыкты киргизип, так календарлык-хронологиялык аныктоого жол берген убакыттагы локалдашкан фактыларды (убакыттын огундагы жеке чекит менен байланышкан) жана мындай аныктоого жол бербеген локалдашпаган фактыларды өз ара ажыратып караган [Кошмидер 1962: 131]. Ал локалдашпаган кыймыл-аракетке *Колду кол жууйт* сыяктуу убакыттан тышкары (вневременные) жагдайларды киргизген. *Мен тамеки тартпайм, шарап ичпейм, кумар ойнобойм, саат 7де турам* сыяктуу узундук кыймыл-аракеттер окумуштуу тарабынан локалдашуучулук жана локалдашпоочулук ортосундагы өтмө маани катары каралган.

Чактык локалдашуучулук – бул ар бир айтымга тиешелүү болгон өзгөчө семантикалык категория болуу менен бирге, кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгүн, кыймыл-аракеттин орун алышынын белгилүүлүгү жана бир багыттуу убакыттын өтүшүндө кырдаалдын кандайдыр бир учурга же мезгилге бекитилишин айтууга болот. Конкреттүү локалдашуучулук мааниси объективдүү чындыкты чагылдырат. Мындай кыймыл-аракет кандайдыр бир реалдуу убакытта иш жүзүнө ашырууда белгиленет М.: *Мен бүгүн дүкөнгө барып, керектүү азык-түлүк алып келдим. Айша азыр дары ичип жатат.* Берилген мисалдарда конкреттүү субъекттин катышуусу менен кыймыл-аракет конкреттүү болду. Жүргүзүлгөн анализ мейкиндик жагдайларынын семантикасын убакыттык маанилердин белгиленген санына кошууга жана чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясы позициясында бир нече когнитивдүү-прагматикалык моделдердин типтерин бөлүп чыгууга мүмкүндүк берди.

Э.Кошмидерден айырмаланып А.В.Бондарко локалдашпоочулук чөйрөсүн кеңири изилдөөгө алат жана ошону менен бирге кырдаалдардын жалпыланышынын эң эле жогорку даражасы болгон убакыттан тышкаркылыкты («вневременность»), адаттуулукту («узуральность»), ошондой эле жөнөкөй кайталануучулукту кошот [Бондарко 1971: 6-7,13-14; 35; 69-112, 177-178, 197-223; 1987: 217-224].

Н.А.Козинцева чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселесин армян тилинин материалында орус тили менен салыштырып изилдейт. Убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун маанисин этиштин түр-чактык формалары менен референттик катыштагы атоочтордун, ошондой эле итеративдүүлүк, мезгил бышыктоочтордун катышуусунун өз ара аркеттешүүсүн карап чыгат [Козинцева, 1990].

Түрк тилдеринен кумык тилинин материалында И.Дж.Байтувганова чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясын изилдеп чыгат. Изилдөөдө А.В.Бондарконун жана И.Н.Смирновдун чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук квалификациясын негиз кылып алат. Этиштик жана атоочтук сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук категорияларынын уюшулуу каражаттарын жана атоочтук предикаттардын аспектуалдуу маанилүү синтагматикалык касиеттерин аныктоо, ошондой эле сүйлөө структурасындагы локалдашуучулук/ локалдашпоочулук категориалдык аспектуалдык маанилердин ар түрдүү ролдору жана алардын өз ара аркеттешүү мүнөзү изилденген [Байтувганова, 2010].

3.2. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун семантикалык талаасы. Азыркы тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири тилдик системалардын функциялануу механизмдин изилдөө болуп саналат. Бул үчүн грамматикалык категорияларды жана формаларды алардын семантикалык функцияларынан бөлүнгүс кылып изилдөө керек. Изилдөө эки багытта жүргүзүлүшү мүмкүн – грамматикалык категориялардан функцияларга жана функциялардан грамматикалык категорияларга карай. Жыйынтыктап айтканда, функционалдык-семантикалык талаа – бул грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) каражаттар менен бирге лексикалык каражаттардын өз ара аракеттешүүсүнүн эки-тараптуу мазмундук-формалдык биримдиги болот [Бондарко, 1983: 40]. Грамматикалык категориялардын ортосундагы байланыштардын эки аспектисин бөлүп кароого болот: 1) системалуу-парадигматикалык өз ара байланыштарды иликтөө жана 2) функционалдуу-семантикалык синтагматикалык өз ара аракеттешүүнү изилдөө [Русская грамматика, 1980]. Грамматикалык категориялардын системалуу-парадигматикалык байланыштары семантикалык негизге ээ, б.а., жалпы семантикалык компонентке таянышат. Убакыт мамилесиндеги мааниге карата түр жана

таксис, ошондой эле чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук (Л/ЛП) Ю.С.Маслов тарабынан бул маанилер жалпы чак (убакыт) идеясынын ар кандай түрлөнүүсү болуп эсептелерин белгилейт [Маслов, 1978]. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясы убакыттык маанини туюндууруда түр менен катар олуттуу маанилерден болуп саналат. Ошону менен катар аспектуалдык маанилер дагы ошондой эле чак (убакыт) идеясын ар түрдүү кылып көрсөтөт.

Чактык локалдашуучулук категориясы семантикалык жактан аспектуалдуулук менен жалпылыгы бар деп айтууга болот (кеп кыймыл-аракеттин өтүшүнүн мүнөздөлүшү жөнүндө болуп жатат), ошондой эле темпоралдуулук менен (кеп кыймыл-аракеттин убакыттагы (чактагы) орун алышы тууралуу болуп жатат), бирок чактык локалдашуучулук аталган категориялардын бири менен да дал келбейт. Ал өзүнүн сапаттык өзгөчөлүгүнө ээ, аспектуалдуулук жана темпоралдуулуктун өз ара аркеттешешүүсүндө өзгөчө функционалдык-семантикалык чөйрөнү түзөт, ошону менен бирге өзүнүн өз алдынчалыгын жоготпойт [Бондарко, 1971]. Чактык локалдашуучулуктун/локалдашпоочулуктун семантикасынын варианттары жана көп түрдүүлүгү, типтеринин системасы, тилдеги формалдуу көрсөткүчү болгон ар түрдүү денгээлдеги каражаттар менен өз ара байланыштуулугу чактык локалдашуучулуктун функционалдык-семантикалык талаасын түзөт.

Азыркы кыргыз тилинде чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулукту көрсөтүүчү атайын грамматикалык формалардын системасы жок, бирок аны уюштурууда грамматикалык категориялар катышпайт деп айтууга болбойт.

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту уюштурууда чак категориясы олуттуу ролду ойнойт. Чак формалары локалдашуучулук/ локалдашпоочулук оппозициясына жана конкреттүү эместиктин ар түрдүү даражаларына өз таасирин тийгизет. Учур чак формалары, ошондой эле келер чак формалары конкреттүү эместиктин мүмкүн болушунча кеңири спектрин, убакыттык жалпылыкты да берүүгө жөндөмдүү. Ошондой эле учур чак формалары конкреттүү кыймыл-аракетти көрсөтүүдө да кеңири колдонулат, андыктан аларды каралып жаткан маанилердин бирөөнө гана бекитилген катары кароого болбойт.

Чактык локалдашуучулуктун талаасынын борбордук компоненттеринин катарына субъекттин жана объекттин конкреттүүлүгүн/жалпылыгын көрсөтүүчү каражаттарды кошууга болот (субъектинин генерализациясы *ар дайым, ар качан, ар ким, ар бир, адам, кишилер, убакыт, өмүр, жашоо, тарых ж.у.с.*, ошондой эле жалпыланган кыймыл-аракетти жана анын субъектисин көрсөтүүдө катышкан синтаксистик конструкциялар *Булбулду тамсил менен тойгузбайт*). Чактык локалдашпоочулук белгисин көрсөтүүдө каралып

жаткан талаанын борбордук зонасына кээде, адатта, тез-тез, дайыма, ар күнү, ар жылы, жыл сайын, кечкисин ж.б.у. сыяктуу бышыктоочторду кошууга болот.

Чактык локалдашуучулук талаасынын башка компоненттеринин арасынан, салыштырмалуу периферияда орун алган, ошондой болсо да локалдашуучулук/локалдашпоочулукту уюштурууда олуттуу мааниге ээ болгон, өзүнүн семантикасына локалдашпоочулук белгисин камтыган кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын белгилеп кетүүбүз керек (көп жолу кайталануучу *мен шаарга келип жүрчүмүн, ал биздин үйгө келип турчу*, адат болуп калган маанисинде өткөн чак формалары *айтып жүрчү, үйүндө отурчу, ары-бери басып жүрчү* ж.б.).

Биздин диссертациялык ишибизде изилдөөгө алынган лексико-грамматикалык каражаттардын жыйындысы, тагыраак айтканда азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы ар түрдүү денгээлдеги тилдик каражаттардын өз ара аракеттешүүсүнүн натыйжасында уюшулары белгиленди.

3.3. Азыркы кыргыз тилиндеги узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу. Узакка созулган кыймыл-аракет жана локалдашуучулук аспектуалдуулукка тиешелүү болуу менен бирге, тилде көп кездешкен концепттерден болуп саналат. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу А.В.Бондарконун пикиринде узакка созулгандык аспектуалдуулук чөйрөсүнө тиешелүү болгон (чак категориясы менен байланыштуу болгон, белгиленген семантикалык категориялардын бардыгы менен өз ара аракеттешүүсү жана кесилишүүсүндө уюшулган) көп кездешкен категориялардын бири экендигин белгилейт. М.: *Бүгүн биз бакта көпкө сейилдеп жүрдүк /Күнүгө көпкө сейилдечү; Бир нече саат бою кыймылдабай отурду* [Бондарко, 1987: 98].

Узакка созулгандык да, локалдашуу дагы чак менен тыгыз байланышта болгон семантикалык категория экендиги маалым. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу жалпы белгилери боюнча эки топко бөлүнөт – чактык локалдашуучулук белгиси жана чактык локалдашпоочулук белгиси, булар өз кезегинде узакка созулган айрым маанилер үчүн фон катары кызмат аткарат. Чактагы узакка созулган локалдашкан кыймыл-аракет убакыттын бир багыттагы агымына киргизилген, мына ушул убакыттын бир бөлүгү конкреттүү жана бир жолку болот. М: *Үч күн жаан төгүп турду*.

Ал эми чактагы локалдашпаган узакка созулган кыймыл-аракет боюнча А.В.Бондарконун пикиринде убакыттын багытында көрсөтүлгөн белгилүү бир орун менен байланышпайт. Кыймыл-аракет адат болгон же «убакыттан тышкары» турган сыяктуу көрсөтүлөт. М.: *Бул жерлерде жаан көпкө (чейин) жаайт* [Бондарко 1987, 119]. Кайталанган же адат болгон узакка созулган

кыймыл-аракетти билдирүү үчүн атайын бышыктоочтук детерминанттар колдонулат: *көпкө, көпкө чейин; бир нече саат; күндөп-түндөп; күн бою...* М.: *Ал түнү көлдү жээктей басып көпкө жүрдүм* (Ч.Айтматов). Узакка созулуу мааниси менен чактык локалдашуучулуктун байланышын карап чыгууда анын сүйлөмгө чактык локалдашуучулук маанисин берет деген жыйынтыкка келдик. Мындай фазалык маанилерди бөлүп кароодо, кыймыл-аракеттин башталышы жана аякталышы сыяктуу, кыймыл-аракеттин башталуу же бүтүү учурун өзүнө камтышы, биз мындай сүйлөмдөрдү чактагы локалдашкан катары мүнөздөп көрсөтөбүз, анткени учурдун өзү кыймыл-аракеттин башталышы же аякталышы убакыттын огу менен өз ара байланыштуу болот.

Азыркы кыргыз тилинин материалында узакка созулуу мүмкүнчүлүгүн кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу менен байланышта көрсөтүүгө аракеттенебиз.

1) Кыймыл-аракеттин локалдашуучулугунун аныкталган чегин көрсөтпөгөн узакка созулган кыймыл-аракет: М.: *Автобазада шофер болуп иштеп турамын* (Ч.Айтматов).

2) Белгиленген узакка созулган кыймыл-аракет тиешелүү детерминанттар аркылуу чактагы локалдашкан кыймыл-аракет берилет М.: *Анан ал дагы катты бир азга мелтиреп тиктеп, сандыктагы кат салуучу тулубуна салып коёт* (Ч. Айтматов).

3) Так көрсөтүлгөн узакка созулган кыймыл-аракет убакыттын конкреттүү аралыгын билдирет М.: *Он үч күн дегенде Суу-Ашуунун берки бетине түштүк* (М.Элебаев).

4) Узакка созулбаган-чектелген убакыттын бөлүгү: *Көзүн ирмебей бир азга бутун тиктеп ойлонгонсун турду* (М.Элебаев) ж.б.у.с узакка созулган локалдашкан кыймыл-аркеттерди билдирген конструкциялардын типтери көрсөтүлдү. Кыймыл-аракеттин узакка созулгандык ченемин көрсөтүүдө тактоочтук детерминанттардын мааниси олуттуу болуп саналат. Аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот: а) так убакытты көрсөтүү: «*бир саат*», «*беш мүнөт*»; б) болжолдоп көрсөтүү: «*узакка чейин*», «*көпкө чейин*», «*далайга чейин*», «*кыскача*»; в) белгисиздикти көрсөтүү: «*бир нече мүнөт*», «*белгилүү убакыт*», «*жетиишерлик убакыт*»; г) чектелгендикти көрсөтүү, кыймыл-аракеттин убакыттык чегин же убакыттын бир бөлүгүн көрсөтүү менен; «*саат алтыдан жетиге чейин*» ж.б. Чектелбеген узакка созулгандык төмөнкү тактоочтук маанилерде көрсөтүлөт а) дайымалык, туруктуулук: «*дайыма*», «*түбөлүк*», «*ар дайым*», «*узак убакка чейин*», «*узакка чейин*», «*көпкө чейин*». «*бир кыйлага чейин*», «*дайыма*», «*ар дайым*», «*ар качан*»; б) улантуу, созуу; «*дагы*», «*алигиче*», «*эмгиче эле*», «*эмдигиче эле*» ж.б.

Узакка созулуу аспектуалдык мааниси менен чактык локалдашуучулуктун байланышын карап чыгууда анын сүйлөмгө чактык локалдашуучулук маанисин берет деген жыйынтыкка келдик.

Төртүнчү бап «**Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу**» деп аталат. Бул бөлүмдө убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу семантикалык категориясы каралган. Бул бапта чактык локалдашпоочулуктун үч негизги типтери: 1) жөнөкөй кайталануучулук; 2) адаттуулук (узуалдуулук); 3) убакыттык жалпылык маанилери каралды. Локалдашпоочулуктагы чактык формалардын функциялануусундагы функционалдык-семантикалык жагдайлар белгиленди. Ошондой эле чактык формалардын функциялануусунда чактык локалдашпоочулук функционалдык-семантикалык жагдайлары аныкталды.

4.1. Чактык локалдашпоочулуктун типтери. Ишибиздин бул бөлүмүндө чактык локалдашпоочулуктун теориялык негиздери көрсөтүлдү. Белгилүү болгондой, кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугун өзгөчө категория катары бөлүп кароо жана терминдин өзүн дагы киргизүү Э.Кошмидердин ысмы менен байланыштуу [Кошмидер, 1962: 131]. Э.Кошмидердин көз карашынан айырмаланып А.В.Бондарко локалдашпоочулук чөйрөсүн кеңири карап чыгып жана жагдайлардын эң эле жогорку даражасы болгон убакыттан тышкаркылыкты («вневременность»), адаттуулукту (узуальность), ошондой эле жөнөкөй кайталануучулукту («простую повторяемость») кошот [Бондарко 1971: 6-7, 13-14, 35, 69-112, 177-178, 197-223, 236-237; 1987: 217-224].

Убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашпоочулугу – бул конкреттүү эместик, белгилүү эместиги көрсөтүлгөн мааниде, б.а., чектелбеген кайталануучулук, адат болгон кадыресе (обычность, узуальность) же убакыттык жалпылык (мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбеген, дайыма болуп турган) ошону мене бирге кыймыл-аракеттин адаттуулугу мүмкүн болушу мүнөздөлөт, ал эми убакыттык жалпылык – объекттин жана субъекттин жалпылыгы менен милдеттүү түрдө айкалышы болот М.: *Мекеменин баардык кызматкерлери адатта жылдык пландарын аткарышат. Ал ар убакытта өзүн токтоо жана сабырдуу алып жүрөт.* Берилген мисалдарда локалдашпаган адат болгон кыймыл-аракет мүнөздөлөт.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоосунун жасалышында этиштин түр-чактык формаларынан тышкары бышыктоочтордун жардамы аркылуу берилет. Аларды берген маанилерине карата төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот: 1) циклдүүлүк (кайталануучу даталар) «*күнүгө эртең менен*», «*күн сайын*», «*кечкисин*», «*ар бир жайда*», «*жай сайын*»; 2) узуалдуулук «*адатта*», «*эреже катары*»; 3) кээде болуп кээде болбой калуучу (кокустан,

атайы эмес, регулярдуу эмес кайталануучулук): «кээде», «анда-санда»; убакыттын учурлары боюнча жалпылык: «дайыма», «ар убакытта», «ар дайым», «ар качан» ж.б.

Ошентип, чактык локалдашпоочулук – бул кыймыл-аракеттин конкреттүү учурга же убакыттын огундагы белгилүү учурга бекитилбегендиги саналат. Мындай кыймыл-аракет болгон, болуп жаткан, же келечекте боло турган болсо дагы алардын убакытта орун алышын аныктоо кыйын.

4.2. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулук жагдайлары. Бул параграфта кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу семантикалык категориясына тиешелүү болгон кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулук жагдайлары жана адаттуулук семантикалык маанилери каралды. Жөнөкөй кайталануучулук астында конкреттүү эпизоддун чегиндеги кыймыл-аракеттин узуралдык эмес чектелбеген кайталануучулугу болжолдонот. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук белгилүү убакыттын бир бөлүгү менен чектелет, б.а., чактык локалдашпоочулуктун кеңирээрээк жагдайына киргизилет. Жөнөкөй кайталануучулук тикеден-тике байкоосу менен же анын элестетүүсү менен, б.а., көз алдыга келтирүүсү менен байланыштуу болот. Жөнөкөй кайталануучулуктун белгиси болуп субъекттин конкреттүүлүгү эсептелет [Бондарко, 1987: 217].

Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу этиштин өткөн чагын уюштуруучу **-а турган, -а турган эле, -ып турган эле** мүчөлөрү кыймыл-аракеттин өткөн убакта болгондугун, кайталангандыгын билдирет М.: *Башында Жамила Чоңмурунга ачуулана, таарына турган* (К.Баялинов).

Кыймыл-аракеттин кайталануучулугу өзгөчө сапатка адаттуулукта (узуальность) ээ болот. Адаттуулук кыймыл-аракеттин кайталануучулугу кайталанган (регулярдуу же регулярдуу эмес), конкреттүү эпизоддун чегинен чыккан сыяктуу жана конкреттүү (конкреттүү байкалган) тигил же бул жагдайлардын бир катар кайталануусу менен байланыштуу болот. Адаттуулук кайталануулардын перспективасын болжолдойт. Адаттуулуктун негизи – бул сүйлөөчүнүн же ал көрсөткөн адамдардын тобунун тажрыйбасын жалпылоо болуп саналат. Чактык локалдашпоонун бул тибинин белгиси болуп конкреттүү субъекти менен катар жалпыланган субъектинин болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. М.: *Менин бир өзгөчө касиетим бар: мен бир нерсени бат кабыл алам. Таңдын атышы мени дайыма шыктандырат, анын күүгүмдө батышы капалантат* (М.Байжиев).
...Келемин, үйлөрдү жыйнап кетемин. Бирөөгө сүйлөбөймүн, бир жакка барбаймын.

Жөнөкөй кайталануучулук түздөн-түз байкоо менен же анын элестетүүсү менен байланыштуу болот. Мындай маанилерди ишке ашыруу

үчүн кыргыз тилинде адатта *-ар эле* жана *-а болор эле* аналитикалык формалары кодонулат. Мисалы: *Ар күн сайын Раушан мага жаңы-жаңы касиеттерин билдирер эле* (К.Жантөшев). *Менин атам: «Карынын сөзүн капка сал», - деп көп айтар эле.* Кыймыл-аракеттин бул түрүнүн олуттуу белгиси катары субъектинин конкреттүүлүгү болуп саналат.

Адат болгон кайталанган жана жалпыланган кыймыл-аракеттин маанилери лексикалык детерминанттар менен конкреттештирилиши мүмкүн. Кыргыз тилинде *кез-кезде, кээде, дайыма* сыяктуу лексикалык көрсөткүчтөрү аркылуу түзүлөт. М.: *Нурбай кийикке чыкканда дайыма киши ээрчитип чыгып жүрдү* (К.Баялинов). *Жамила да кез-кезде Уркуяга барып, ага көйнөк-кечесин тиктирип алып жүрдү* (К.Баялинов).

Жыйынтыктап айтканда, кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугун жүзөгө ашырууда этиштин түр-чактык формалары, чак категорияларынын мүчөлөрү жана лексикалык детерминанттар катышат.

4.3. Убакыттык жалпылык жана анын берилиши. Аспектологиялык адабияттарда убакыттан тышкарылыктын маңызы болуп, мындай колдонууларда кандайдыр «түбөлүк чындык» айтылат, мындай учурда ар түрдүү чактык формалардын функциялануусунда маани сакталат. Бул факт кээ бир изилдөөчүлөргө чактык формалардын «нейтрализациясы» жөнүндө айтууга негиз берет [Кошмидер, 1962]. Кеп бул жерде сүйлөөдөгү жалпы маанинин сакталышы менен тигил же бул грамматикалык формалардын өз ара бирин-бири алмаштыруучулугу тууралуу болуп жатат. Дайыма болуп туруучу маани учур чакка жакын экендиги шексиз, аны менен бирге өзүнө өткөн чактын, келер чактын да элементтерин камтыйт. Бирок келер чактын формасы дайыма болуп туруучу маанилерди билдирүүдө өзүнүн грамматикалык маанилерин сактайт жана аны тигил же башка вариантта көрсөтөт.

Убакыттан тышкаркы маанини ишке ашырууда кандай гана окуя болбосун сүйлөөчү тарабынан чындык катары көрсөтүлүп айтылат. Бирок мындай интерпретация дүйнөнүн объективдүү сүрөтүн дайыма адекваттуу чагылдырбайт. Объективдүү чындыктагы бир эле кубулуш, окуя тууралуу ой корутунду формасында көрсөтүлгөн карама-каршы пикирлер болушу мүмкүн. Белгилей кетчү нерсе, көпчүлүк учурларда сүйлөөчү көрсөткөн «жалпы тажрыйба» тигил же бул этникалык же социалдык топтор менен байланыштуу. Мындай айтымдарда дайыма тигил же башка формада тигил же бул этникалык же социалдык топтун улуттук ой жүгүртүүсү, коомдук тартиби, коомдук акыл-ой баалуулуктары жана ушул сыяктуулар жөнүндө элестетүүсү көрсөтүлөт. Мындай маани адатта макалдарда, лакаптарда жана элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрларында – убакыттын өтүшү менен өзүнүн «чындыгын» жоготпогон жана адамдардын билдирүүсүн

чагылдырган чыгармаларда берилет. Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, бирок бул сыяктуу айтымдар жалпы чындык болуп эсептелет. М.: *Ачууну – акыл жеңет. Кыңыр иш кырк жылда билинет. Кеп чынынан бузулбайт* (макалдар). *Азуулуулар алышса, бечаралар бүлүнөт. Койчунун кызы кой келгенде иш кылат* (лакап). *Ачкачылык болордо аркарлар эрте күздө семирет. Өрүк гүлдөгөндө үшүк жүрөт* (элдик баамдоолор). *Жер өз огунда айланат. Кышында кар жаайт* (туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөр). Мындай маанилер этиштик түшүнүктүн өзгөчө түрү, башкача айтканда, учур чактын кенитилген түрү болуп саналат. Мындай жагдайларда келер чак формалары чактагы локалдашпаган кыймыл-аракетти өзгөчө кылып көрсөтөт. Башка чактык формалар сыяктуу эле, алар убакыттан тышкаркылык маанилерин көрсөтүүдө өзүнүн категориалдык маанисин көрсөтүүгө жөндөмдүү. Келер чак формасы кыймыл-аракетти конотативдүү боёкчосу катары гана көрсөтпөстөн, «дайыма ушундай болот, келечекте да ушундай болушу мүмкүн, сөзсүз ушундай болот» маанисинин ачык элементи катары көрсөтөт.

КОРУТУНДУ

Киришүү бөлүмүндө айтылгандай, кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясы тилдик семантиканы чагылдырган, убакытты (чакты) билдирүүчү эң маанилүү компоненттердин бири болуп саналат. Ишибизде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту уюштурууга байланыштуу колдонулган кыргыз тилиндеги тилдик каражаттардын функционалдык-грамматикалык мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөдөн соң төмөндөгүдөй жыйынтыктар, натыйжатынактар алынды:

1. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясын уюштурууда тилдик каражаттардын колдонулушу боюнча жалпы тил илиминде окумуштуулар тарабынан изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Атап айтканда, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияны тилдик өңүттөн изилдөөгө алган окумуштуулардын катарына Э.Кошмидерди, А.В.Бондаркону, Ю.С.Масловду, И.П.Иванованы, И.Н.Смирновду, Н.А.Козинцеваны киргизүүгө болот.

2. Чактагы (убакыттагы) кыймыл-аракеттин чактын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу бул кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгү жана абстракттуулугу маанилеринин карама-каршылыгы, аспектуалдуулук жана темпоралдуулук талааларынын кесилиши чөйрөсүнө тиешелүү болуу менен

өзгөчө функционалдык-семантикалык категорияны көрсөтөт. Бул семантикалык категория чак системасы үчүн маанилүү болуп саналат.

3. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясы ар түрдүү тил деңгээлиндеги элементтердин өз ара аракеттешүүсүн камтыган чакты көрсөтүүчү системалардын катарына кирет.

4. Кыймыл-аракеттин убакыттагы локалдашпоочулугу семантикалык маанилери жалпы чындыкты билдирүүдө, илимий аныктамалар, макал-лакаптар үчүн мүнөздүү болуп саналат.

5. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын функционалдык семантикалык талаасы, ошондой эле башка грамматикалык жана семантикалык категориялардын функциялануусундагы өз ара аракеттешүүсү изилденет.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Шаршеева, К.К. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу [Текст]/ К.К.Шаршеева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филологиялык илимдер. -2010.-№ 4.- С195-198.ISSN1654-5611

2. Шаршеева, К.К. Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши [Текст]/ К.К. Шаршеева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университеттин Жарчысы. Лингвистика институту. Филологиялык илимдер. – 2015. -№18. – С. 170-176. ISSN 1654-5611

3. Шаршеева, К.К. Түрк тилдериндеги түр категориясынын изилдениши [Текст]/ К.К.Шаршеева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Лингвистика институту. Филологиялык илимдер. – 2015.-№18. – С. 177-187. ISSN 1654-5611

4. Шаршеева, К.К. Кыргыз тилинде түр маселесинин каралышы [Текст]/Шаршеева К.К.// Наука и образование: инновация, интеграция и развитие: Н34 материалы III Международной научно-практической конференции (Уфа, 29-30 апреля 2016г.) / отв. ред. О.Б. Нигматуллин. – Уфа: РИО ИЦИПТ, 2016. – С 106-112. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26586206>

5. Шаршеева, К.К. Чактык локалдашпоонун типтери [Текст]/ К.К.Шаршеева // Известия вузов Кыргызстана.-2017.-№1. – С. 255-258. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28864865>

6. Шаршеева, К.К. Азыркы кыргыз тилинде узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу [Текст]/ К.К.Шаршеева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2018.-№2. –С 251-253. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28864865>

7. Шаршеева, К.К. Убакыттык жалпылык, анын берилиши [Текст]/ К.К. Шаршеева //AlatooAcademicStudies. -2018.-№1. – С. 81-86. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35392473>

8. Шаршеева, К.К. Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү [Текст]/ К.К. Шаршеева// Вестник КРСУ. -2019. -№10. – С. 86-92. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41475847>

9. Шаршеева, К.К. Азыркы кыргыз тилиндеги чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы [Текст]/ К.К. Шаршеева //VIII Глобальная наука и инновации 2019. Центральная Азия №2(7). Сентябрь-Октябрь 2019. Международный научно-практический журнал Нур-Султан, Казакстан 25-28 сентябрь. –Нур-Султан, 2019.

10. Шаршеева, К.К. Аспектуалдык маанилердин мазмуну жана типтери [Текст]/ К.К. Шаршеева // Вестник КРСУ. -2020. –Том 20 №2. – С. 157-167. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42801990>

11. Шаршеева, К.К. Языковые средства, выражающие семантику простой повторяемости действия в кыргызском языке [Текст]/ К.К. Шаршеева // Бюллетень науки и практики. -2020. -№3. – С. 634- 640. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42644822>

Шаршеева Камиля Каныбековнанын «Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана анын аспектуалдык маанилер менен байланышы» 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук, узакка созулгандык, адаттуулук, убакыттык жалпылык, аспектуалдык маанилер, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы, этиштин түр-чактык формалары, чак категориясы, лексикалык каражаттар.*

Изилдөөнүн **объектиси** – кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын уюштуруучу тилдик лексико-грамматикалык каражаттар.

Изилдөөнүн **предмети** – кыргыз тилиндеги айтымдардагы локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун мазмуну, этиштик сүйлөмдөрдүн семантикалык типтери.

Изилдөөнүн **максаты** катары кыргыз тилинин материалында чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияларынын маңызын, каражаттарын, ошондой эле сүйлөм структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун ар кандай категориалдык аспектуалдык маанилерин системалуу түрдө изилдөө болуп саналат.

Изилдөө **методдору** изилдөө грамматикадагы салыштырма-типологиялык багытта аткарылды да, негизинен, илимий сыпаттама, баяндама методдору аркылуу талдоо жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

1) айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук жагдайлардын функционалдык-семантикалык маанилери аныкталды;

2) азыркы кыргыз тилиндеги түр категориясы тууралуу окумуштуулардын теориялык негиздемелерине таянуу менен түр категориясынын грамматикалык формалары, уюшулуу каражаттары каралды;

3) чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категорияларын уюштурган тилдик каражаттарды изилдөөнүн, аларды классификациялоонун теориялык негиздери аныкталды;

4) изилдөөгө алынып жаткан семантикалык категориялар функционалдык-грамматикалык өңүттөн каралып, конкреттүү мисалдар аркылуу иллюстрацияланды.

Иштин колдонуу чөйрөсү: Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжалары кыргыз тилинин теориялык грамматикасы боюнча лекциялык курстарды окууда, морфология жана синтаксис боюнча семинардык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот. Ошондой эле аталган багыттар боюнча окуу китептерин, пособиелерди, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Шаршеевой Камили Каныбековны «Временная локализованность действия в современном кыргызском языке и ее связь с аспектуальными значениями» на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: *временная локализованность/нелокализованность, длительность, обычность, временная обобщенность, аспектуальные значения, способы действия, видо-временные формы глагола, категория времени, темпоральные лексические средства.*

Объект исследования – лексико-грамматические средства кыргызского языка, выражающие семантическую категорию временной локализованности/нелокализованности в глагольных предложениях.

Предмет исследования – содержание локализованности/нелокализованности в высказываниях, семантические типы глагольных предложений.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в системном исследовании семантических категорий временной локализованности/нелокализованности действия, категориальных и аспектуальных значений локализованности/нелокализованности в структуре предложения и характера их взаимодействия на материале кыргызского языка.

Методы исследования. В ходе исследования были применены сравнительный, сопоставительно-типологический и описательный методы.

Результаты исследования:

1) определены функционально-семантические особенности ситуаций временной локализованности/нелокализованности в высказываниях;

2) изложены теоретические основы исследования и классификации языковых средств, выражаемых семантическими категориями временной локализованности/нелокализованности;

3) рассмотрены грамматические формы, средства выражения категории вида в современном кыргызском языке, опираясь на теоретические концепции предыдущих исследователей;

4) упомянутые выше семантические категории были исследованы с функционально-семантического аспекта на примере конкретных языковых иллюстраций.

Сферы применения результатов научного исследования. Результаты исследования могут найти свое применение в процессе проведения таких специальных систематических курсов, как теоретическая грамматика кыргызского языка, а также на семинарских занятиях по морфологии и синтаксису. Помимо этого они могут быть использованы в качестве теоретического материала при составлении учебников, учебных пособий и подготовке текстов лекций.

ABSTRACT

of the thesis in partial fulfillment of the requirements for the degree of Candidate of Philology, specialty 10.02.01 - the Kyrgyz language, “Temporal Localization of Action in the Modern Kyrgyz Language and its Relation to Aspectual Meanings” by Kamilia Sharsheeva.

Keywords: *temporal localization, temporal non-localization, simple repeatability, duration, commonality, timelessness, aspectual meanings, modes of action, course of action, verb tense forms, tense category, case category, lexical means.*

The object of the research is lexical and grammatical means of the Kyrgyz language, expressing semantic category of temporal localization/non-localization in verb sentences.

The subject of the research is the content of localization/non-localization in statements, semantic types of verb sentences.

The purpose of the research is a systematic study of semantic categories of temporal localization/non-localization of the action, categorial and aspectual meanings of localization/non-localization in the structure of a sentence and the nature of their interaction on the material of the Kyrgyz language.

Methods of research. In the course of the study, comparative, comparative-typological and descriptive methods were applied.

Findings of the study:

1) functional-semantic features of temporal localization/non-localization situations in statements are determined;

2) theoretical grounds of the research and classification of linguistic means, expressing semantic categories of temporal localization/non-localization are stated;

3) grammatical forms, means of expressing category of aspect in the modern Kyrgyz language are examined on the basis of theoretical concepts of previous researches;

4) the above-mentioned semantic categories were analyzed in the functional-semantic aspect illustrated with specific language examples.

Scope of application of the scientific research results. The results of the study can find their application in the course of conducting such special systematic disciplines as the theoretical grammar of the Kyrgyz language, as well as at practical classes on morphology and syntax. In addition, they can be used as theoretical material for compiling textbooks, tutorials and lectures.

Форматы 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагазы. Офсеттик басма. Нускасы 100 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 49
т. 0 708 058 368